

повідь, визнати скоєне»⁹. Проте, на нашу думку, не заперечуючи цих складних елементів загального розуміння юридичної відповідальності, сьогодні слід констатувати, що їх виявляється замало для наукового розуміння та практичного застосування категорії «юридична відповідальність». Очевидно, це призводить до появи так званого двоаспектного розуміння юридичної відповідальності (позитивна та негативна юридична відповідальність). Проте будь-яке юридичне поняття, правова конструкція та категорії, безумовно, потребують свого тлумачення та розуміння, які стають можливими тільки після дефініційного уточнення останніх. Вважаємо, що дана проблематика є однією з найцікавіших та перспективних для подальшого обговорення юридичною спільнотою та широкою громадськістю.

1. *Хачатуров Р. Л.* Общая теория юридической ответственности: монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – С. 13. 2. *Институт юридичної відповідальності у демократичних правових системах* / [Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О.]. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 5-22. 3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 177. 4. *Витрук Н. В.* Общая теория юридической ответственности / Витрук Н.В. [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Норма, 2009. – С. 5. 5. *Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т.* / отв. ред. М.Н. Марченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА, 2007. – Т. 3. – С. 655-679. 6. *Оніщенко Н.М.* Громадянське суспільство і виклики часу: від теорії до практичних дій // Н.М. Оніщенко, Н.С. Кузнецова // Віче. – 2014. – № 7. – С. 30-33. 7. *Радько Т.Н.* Теория государства и права: хрестоматия / под общ. ред. И.И. Лизиковой / Радько Т.Н. – М.: Акад. проект, 2005. – С. 576. 8. *Николина К.В.* Теоретичний аналіз співвідношення процедурних та матеріальних норм права / К.В. Николина // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 40-43. 9. *Морозова Л.А.* Теория государства и права в вопросах и ответах: учеб. пособ. / Морозова Л.А. – М.: Эксмо, 2008. – С. 232-251.

УДК 34: 165.242.1

С. О. ГЛАДКИЙ

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ ЯК ЗАСІБ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Розглядаються актуальні підходи до наукового оформлення поняття правового менталітету. Осмислюється рівень теоретичного опрацювання цього поняття насамперед сучасними українськими дослідниками. Висловлюється думка про необхідність розмежування у теоретичній юриспруденції понять «правова свідомість» і «правова психіка». Сутність правового менталітету розглядається автором з методологічних позицій у контексті проблематики правового самопізнання.

Ключові слова: менталітет, ментальність, правовий менталітет, свідомість, несвідоме, правосвідомість, правове самопізнання.

© ГЛАДКИЙ Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Гладкий С.А. Понятие правового менталитета как средство правового самопознания

Рассматриваются актуальные подходы к научному оформлению понятия правового менталитета. Осмысливается уровень теоретической проработки этого понятия прежде всего современными украинскими исследователями. Высказывается мнение о необходимости разграничения в теоретической юриспруденции понятий «правовое сознание» и «правовая психика». Сущность правового менталитета рассматривается автором с методологических позиций в контексте проблематики правового самопознания.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, правовой менталитет, сознание, бессознательное, правосознание, правовое самопознание.

Gladky Sergiy. The concept of legal mentality as a means of legal self-knowledge

The article discusses current approaches to the scientific design of the concept of legal mentality. It considers the level of theoretical study of this concept primarily modern Ukrainian researchers. Expressed the view that the need to separate the concepts in theoretical jurisprudence «legal consciousness» and «legal psyche». The essence of the legal mentality considered by the author to the methodological positions in the context of the issues of legal self-knowledge.

Key words: mentality, legal mentality, consciousness, unconscious, legal consciousness, legal self-knowledge.

Вищі щаблі розвитку особистості у правовому вимірі життя суспільства нерозривно пов'язані з правовим самопізнанням – пізнанням себе у світі права та пізнанням права у собі (його психологічного «коріння», проявів, дії, меж тощо). Історія людської культури засвідчує: самопізнання, що здійснюється людьми, котрі досягли значних висот у розвитку само-рефлексії, завжди виявляє ірраціональне у людському житті, велику роль, яку відіграє в ньому несвідоме. М. Бердяєв на основі самоспостереження так сформулював свої міркування з цього приводу: «Я твердо переконаний, що в людському житті є трансцендентне, є тяжіння трансцендентного і дія трансцендентного. Я відчував заглибленість у несвідоме лоно, в нижню безодню, але ще більш відчував тяжіння верхньої безодні трансцендентного»¹.

Проблема несвідомого безперечно є найскладнішою в дослідженнях психологічних аспектів нормативно-правової регуляції людської поведінки: принцип системності та інші методологічні засади таких досліджень не дозволяють абстрагуватися від цієї проблеми (феномени правосвідомості, зокрема, мотиви правової поведінки, з очевидністю пов'язані зі структурами і процесами несвідомої сфери психіки – пізнавальними й поведінковими настановами, інтуїцією, різноманітними психологічними стереотипами тощо); разом з тим, юридична наука ще не виробила «органічних» для себе методологічних інструментів, які б дозволили комплексно й ефективно її вирішити.

Один з напрямів досліджень несвідомого як складової правової психіки пов'язаний з розробкою понять «правовий менталітет» і «правова ментальність». Сам предмет пізнання змушує вчених-правників тісно взаємодіяти з представниками інших наук про людину і суспільство – природа

менталітету, на думку науковців, надто складна, прихована та комплексна, щоб розглядати її лише під правовим кутом зору². До міждисциплінарного синтезу у вивченні правового менталітету можуть долучитися фахівці таких наукових галузей, як загальна теорія права, психологія, соціальна філософія, соціологія, культурологія, етнологія та ін.

Міждисциплінарність як характерна риса вивчення менталітету, широкий спектр дослідницьких підходів зумовили множинність і суперечливість тлумачень змісту самого поняття «менталітет». Спектр цих підходів є дуже широким – від медико-біологічних до філософських. Немає згоди щодо суб'єкта (носія) менталітету – з погляду одних дослідників ним може бути етнос чи нація, інших науковців – також окремий індивід. Розуміння менталітету варіюється від найширшого – як душі народу, національного характеру, до обмеженого умонастроєм, способом світосприйняття. Структурні елементи менталітету одними вченими локалізуються у несвідомому, тоді як інші знаходять у менталітеті свідомі та несвідомі компоненти.

У теорії права доктринальне визначення поняття «правовий менталітет» достатньою мірою не опрацьоване. В історії правової думки виток дослідження правового менталітету в змістовому аспекті (абстрагуючись від термінологічної специфіки) знаходимо вже у працях ряду авторів дорадянського періоду, зокрема, Л. Петражицького. У сучасному вітчизняному правознавстві відбувається концептуальне оформлення ідей і підходів до вивчення правового менталітету, про що свідчать публікації таких вітчизняних авторів, як Л. Бойко, В. Ковальський і Н. Хлистова, С. Жданенко, В. Павловська-Кравчук, Т. Поплавська та ін.

Зважаючи на конвенціональний характер наукового знання і виходячи з дедуктивної логіки дослідження проблеми правового менталітету, насамперед доцільно з'ясувати зміст найпоширеніших наукових уявлень щодо сутності явища, позначуваного терміном «менталітет» («ментальність»). Французьке слово «mentalité» жодною іншою мовою однозначно не перекладається. Воно означає і «умонастрій», і «мислительну настанову», і «колективне уявлення», і «склад мислення». Термін «менталітет» у значенні «пралогічне мислення дикунів» вперше увів до наукового обігу антрополог А. Леві-Брюль. Представники французької школи «Анналів» Ж. Ле Февр і М. Блок запозичили у нього цей термін, позначивши ним інше явище – колективну психологію суспільств на стадії цивілізації. Вони розглядали менталітет як такий спосіб світобачення і рівень усвідомлювання, на якому думка розгортається внаслідок дії автоматизмів свідомості.

Кожне суспільство, на думку Ж. Ле Февра, на певній стадії розвитку має свої специфічні умови для структурування індивідуальної свідомості: культура і традиція, мова, спосіб життя і релігійність утворюють свого роду «модель», у межах якої і формується ментальність³. Відповідно, ментальність не є ідеологією, бо вона зазвичай невідрефлексована, змінюється несвідомо з плином часу, не залежить від соціальних груп чи окремих

індивідів, пронизує собою все людське життя.

З погляду українського дослідника А. Фурмана менталітет – це результат культурного розвитку нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і водночас глибинне джерело розвитку культури «як системи історично-розвиткових надбіологічних програм життєактивності»; соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх установок, переживань, думок, почуттів і виявляється в totoжності світосприйняття і світобачення; «чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля», який є природним способом бачення світу, достеменно непрорефлексованим, логічно необґрунтованим; це «швидше – переживання думки на шляху до усвідомлення буття»⁴.

Менталітет як специфічний спосіб бачення світу представниками певної соціальної спільноти формується у взаємозв'язку з такими визначальними категоріями культури і людської свідомості (формами сприйняття дійсності), як час, простір, причина, доля, число, відношення почуттєвого до понадчуттєвого, відношення частин до цілого тощо, тобто тими універсальними поняттями, які в кожній культурі утворюють свого роду «модель світу», ту «сітку координат», за допомогою якої люди сприймають дійсність і самих себе в цій дійсності. Згадані категорії передують світогляду, що формується у членів спільноти, а тому є незалежними від ідеологічних систем, філософських, наукових, релігійних та інших ідей, засадовими щодо них. Відбувається, як стверджує Т. Поплавська, несвідоме нав'язування спільнотою і настільки ж несвідоме сприйняття, «усмоктування» цих категорій і уявлень членами спільноти⁵. Серед головних культурних категорій (форм переживання світу) перебувають і ті, які, будучи більш соціально забарвленими, закладають підвалини правового менталітету: громадянин, власність, свобода, право, справедливість та інші.

Отже, менталітет належить до тих неочевидних сфер людського буття, котрі однозначно визначити неможливо. Як зазначає Ю. Мединська, аналізоване утворення є мінливим, кожен раз відкривається перед дослідником тим чи іншим аспектом, дає змогу виокремити певні ознаки та не залишає можливостей стабілізувати їх перелік, відділити так звані облігатні риси від комплементарних⁶. Попри це одні дослідники не полишають спроб дати універсальну дефініцію, а інші – класифікувати їх результати.

Представлені в науковій літературі визначення «менталітету» («ментальності») дослідники умовно поділяють на кілька груп. До першої групи належать визначення, згідно з якими менталітет ґрунтується на неусвідомлених, колективно-несвідомих, архетипових його елементах. До другої відносять ті дефініції, де акцент робиться на ментальній сфері, що визначається сукупністю усвідомлених елементів (образів, уявлень, цінностей, установок). До третьої належать такі визначення, у яких відзначається присутність як усвідомлених, так і неусвідомлених (несвідомих) структурних компонентів, що тісно взаємодіють⁷.

Р. Додонов класифікував кілька десятків поширених дефініцій менталі-

тету (ментальності), використавши як взірець класифікацію визначень культури А. Кребера й К. Клакхона⁸. При цьому в окремі групи ним були виокремлені: 1) описові визначення, в яких переважно перераховуються компоненти менталітету; 2) психологічні визначення, автори яких визначають менталітет через такі поняття, як мислення, емоції, потреби, архетипи, когнітивні еталони, сенс, мотиви, переконання, ідеали, схильності, стереотипи і т. д.; 3) нормативні визначення, автори яких наголошують на регулятивній функції менталітету, формуванні ним соціокультурних норм, що дозволяють індивідові орієнтуватися в навколишньому світі; 4) структурні визначення, автори яких зосереджуються на структурі менталітету, підкреслюють ознаки його системності; 5) генетичні визначення, які відображають походження менталітету, вказують на чинники його зародження та еволюції; 6) історичні визначення, у яких ментальність виступає як «історична пам'ять», «осад історії», вираз історичної епохи.

На виокремлення заслуговує і такий клас дефініцій менталітету, які можна назвати етнологічними (етнопсихологічними), оскільки їх автори зосереджуються на етнічному походженні та проявах цього утворення. Так, Ю. Мединська, працюючи в річищі «психокультурної парадигми та концепції ментальності як безпосередньо-процесуального пласта національної культури» (А. Фурман), під етнічним менталітетом розуміє «багатовимірну інформаційну психічну структуру, що може бути спричинена як на генетичному рівні, так і без вузько-біологічної причинності і реалізується на основі та завдяки циркулюванню інформаційних потоків (психічних змістів) різної значущості та міри впорядкованості, інтенсивності та ступеня усвідомленості, глибини причинно-наслідкових та акаузальних зв'язків, котрі всі разом й утворюють таку надскладну й малоочевидну цілісність, як етнічна ідентичність»⁹. М. Ващак визначає менталітет як сукупність генетично і соціально зумовлених ознак, які властиві певній етнічній спільноті й визначають форми її соціокультурної активності, способи колективного і групового реагування в тих чи інших ситуаціях¹⁰.

Викладене вище змушує звернути увагу на ще одну проблему дослідження менталітету (ментальності): тоді як одні автори використовують терміни «менталітет» і «ментальність» в якості синонімічних, інші – намагаються провести більше-менш чітку їх змістову та структурну демаркацію, визначити, яке з цих двох понять є первинним.

Так, автори колективної праці «Образи ментальності і поле політики» поняття «ментальність» розуміють як «базову характеристику системи психологічних механізмів репрезентації досвіду у свідомості людей історично визначеної лінгво-культурної спільноти, яка фіксує функціонально-динамічні аспекти відповідного внутрішнього досвіду», а термін «менталітет» розглядають як такий, що «означає змістовні сторони феномена». Аналітично виокремлюючи процесуальний план ментальності, автори згаданої праці розуміють останню як груповий процес символіко-семіотичного моделювання, який перманентно протікає, не усвідомлюється індивіда-

ми, структурує стильову когнітивно-емоційну однаковість картини світу соціо- та/або лінгвокультурної спільності. Зосереджуючись на статико-динамічному аспекті досліджуваних явищ, вони визначають ментальність як груповий феномен, що є результатом неусвідомлюваного процесу уніфікації способів світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння і відтворення у ідентичних патернах поведінки¹¹.

Розмежують поняття «менталітет» і «ментальність» і вчені-правники. Так, В. Павловська-Кравчук на підставі вивчення праць зарубіжних і вітчизняних дослідників дійшла висновку, що менталітет – це інтегральна характеристика соціальної спільності, «сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів», тоді як ментальність – це «частковий аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності», «категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення кризь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти»¹².

Під правовим менталітетом дослідниця розуміє «історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності». Вчена небезпідставно вважає, що саме категорія правового менталітету дозволяє глибше проникнути у духовну правову «тканину», властиву певному суспільству, з тим, щоб зрозуміти його усталені поведінкові стереотипи у сфері права¹³. Л. Бойко пропонує таку дефініцію цього поняття: «правовий менталітет – це феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільності, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності»¹⁴.

Перелік представлених у науковій літературі визначень розглядуваних понять можна було б продовжити. Їх аналіз під кутом зору законів формальної логіки та мовознавства дав би матеріал для низки висновків, у тому числі критичних. Проте головний висновок видається таким: дискусія щодо змістових, тобто найсуттєвіших, аспектів цих дефініцій нині ще не може бути плідною, оскільки сучасна традиційна наука не має адекватних предмету вивчення засобів осмислення природи менталітету, яка вкорінена в колективному несвідомому. Методологія психоаналізу та інших напрямів «глибинної психології», яка могла б дати емпіричний матеріал для теоретичних висновків, ще потребує інтеграції в систему загальновизнаних методологічних засобів пізнання. Отже, пізнавальна цінність наведених визначень сьогодні полягає, як видається, насамперед у самій інтенції свідомості дослідників: увага до непізнаних психічних явищ, котрі істотно впливають на людське життя, створює мотивацію самопізнання та перспективу поглиблення людиновимірності науково-юридичних досліджень. Дискусія ж стосовно співвідношення понять «менталітет» і «мен-

тальність» має суто теоретичний характер. Локалізація у процесі правового самопізнання об'єкта дослідження межами індивідуальної правової психіки дозволяє вживати терміни «менталітет» і «ментальність» як синонімічні.

Під таким кутом зору закономірним є те, що в юридичній літературі сьогодні доволі проблемним є питання щодо науково-теоретичного статусу поняття «правовий менталітет», його співвідношення з поняттями «правова свідомість» і «правова культура». Терміни «правова свідомість» («правовий менталітет» і «правовий менталітет» нерідко вживаються в одному смислового контексті. Висловлюється і протилежна точка зору, згідно з якою «феномен ментальності є, у певному значенні, протигагою правової культури» – «за відсутності розвинутої правосвідомості саме ментальність приймає на себе функції регуляції правової поведінки»¹⁵. Окремі дослідники взагалі ігнорують поняття «правовий менталітет», вважаючи, що його вжиток є лише даниною моді.

Як видається, найконструктивнішою є позиція, згідно з якою доцільною визнається наукова розробка всіх трьох понять. Так, В. Павловська-Кравчук зазначає, що правовий менталітет не «поглинає» правосвідомість і правову культуру, тому що «всі вони є досить автономними щодо один одного, але при цьому між ними існує тісна взаємодія, що виявляється в тому, що правовий менталітет дає основу для формування й прояву правосвідомості, правового світогляду, правового мислення, у той час як останні є засобами для його внутрішнього життя (підживлення) і функціонування»¹⁶.

Досліджуючи правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет», Л. Бойко також вказує на змістовну спорідненість усіх трьох понять і водночас на істотні відмінності між ними, що дозволяють вважати правовий менталітет відносно самостійним культурно-правовим феноменом. При цьому у площині співвідношення «правова свідомість – правовий менталітет» найважливішою відмінністю, на думку дослідниці, є етноправова природа (етнічне походження) правового менталітету, яка «зумовлює його теоретико-понятійну «самостійність» по відношенню до загальної правосвідомості». З такого погляду правова свідомість «не передбачає наявності та фіксації характерних для даної національної спільноти етноправових констант» і «відображає сучасні правові настрої, уявлення, оцінки, які склалися в суспільстві щодо чинного права, тим самим засвідчуючи ніби сам факт сприйняття правових реалій». З етноправової природи правового менталітету виводиться наступна відмінність аналізованих феноменів – історична зумовленість, традиційність, незмінність правового менталітету в межах окремих етносів протягом століть¹⁷.

Слід зауважити, що наділення правового менталітету на протигагу правосвідомості рисами сталості (стабільності) не підтримується всіма дослідниками. Так, М. Цимбалюк вважає, що правовий менталітет не

варто відносити до тих базових постійних величин, від яких треба відштовхуватися при тлумаченні всіх інших виявів права, оскільки він сам наповнений змінними, корельованими з онтологічними параметрами соціуму¹⁸. Не заперечуючи наявність у складі менталітету зумовлених суспільно-буттєвими чинниками змінних, все ж більш переконливою слід вважати позицію, згідно з якою правовий менталітет трактується як відносно стале явище. Адже такі консервативні за природою психічні утворення, як архетипи і базові установки, кристалізуються саме на рівні етнічного менталітету, спричинюючись до латентності та відносної стабільності останнього.

Загалом погоджуючись з висвітленим підходом до з'ясування співвідношення аналізованих понять, слід вказати на його істотний недолік, який зумовлюється характерною для вітчизняної теоретичної юриспруденції нерозмежованістю понять «правова свідомість» і «правова психіка» та пов'язаними з цим деякими логічними некоректностями. З одного боку в полі зору дослідників потрапляють укорінені в несвідомому психічні утворення, які певним чином виявляють себе у правовій реальності. З іншого боку, вони розглядаються як складова частина свідомої сфери психіки, а правовий менталітет трактується як «глибинний пласт правової свідомості», «глибинний, культурно-ідентифікаційний рівень правової свідомості»¹⁹. В результаті свідоме у правовій психіці не відмежоване від несвідомого, тоді як практико-психологічний сенс у цьому безперечно є.

Правове самопізнання в екзистенційному сенсі цього поняття спрямоване на розширення поля власної свідомості, її поглиблення, тобто усвідомлення раніше неусвідомлюваного та почасти – несвідомого. Усвідомлення несвідомого – це корекція картини світу та самосприйняття за рахунок визнання та інтеграції заперечуваних раніше компонентів реальності. При цьому за своїм онтологічним статусом несвідоме загалом залишається несвідомим буттям, яке є невичерпним і вичерпно не пізнаним за означенням. Прагнення до його пізнання – це, головним чином, ознака діалогізації внутрішнього життя людини (активізації взаємодії різних компонентів психіки, їх інтеграції) як способу досягнення внутрішньої гармонії та її гармонії з навколишнім природним і соціальним світом.

Завершуючи розгляд вихідних засад розуміння правового менталітету як об'єкта самопізнання, можна зробити такі узагальнення:

1. Останнім часом у теоретичному правознавстві здійснюються спроби наукового оформлення поняття правового менталітету. Проте теоретичне осмислення цього феномена перебуває ще на початковій стадії.

2. Менталітет постає у науковій літературі як глибинне й малоусвідомлюване соціально-психічне утворення, яке виявляє себе через своєрідні та водночас «нормальні» для певної спільноти способи сприйняття реальності, життєві позиції й поведінкові моделі, незалежні від офіційної ідеології. Менталітет не є ідеологією, оскільки, на відміну від останньої, залишається переважно сферою невідрефлексованого й логічно не виявленого. Тому

слід вважати некоректним потрактування правового менталітету як певного «рівня суспільної свідомості» чи складової правової свідомості.

3. З огляду на природу менталітету як глибинно-психологічного утворення, дефініція цього поняття не може бути цілком визначеною, завжди буде доволі «розпливчастою», а позиція дослідників у цьому питанні – дискусійною і суперечливою.

4. Питання щодо первинності менталітету чи ментальності вочевидь є філософсько-семантичною проблемою, яку можна залишити поза межами поля осмислення теоретичних засад правового самопізнання, зосередившись на проявах ментальних структур в індивідуальній психіці.

5. Плюралістичне, комплексне бачення менталітету передбачає не лише інтеграцію в площині теоретичного дискурсу, але й синтез теоретичного та емпіричного його пізнання. З такого погляду цілком очевидно, що проблематика правового менталітету є надзвичайно актуальною в контексті теорії та практики правового самопізнання.

1. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Бердяев Н.А. – М.: Книга, 1991. – С. 53. 2. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження / В. Павловська-Кравчук // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4. – С. 260. 3. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / Гуревич А.Я. – М.: Индрик, 1993. – С. 62. 4. Фурман А.В. Психокультура української ментальності / Фурман А.В. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – С. 15, 24, 41, 42. 5. Поплавська Т. Особливості національного менталітету та побудова правової держави в Україні / Т. Поплавська // Філософська думка. – 2004. – № 1. – С. 75. 6. Мединська Ю. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету / Ю. Мединська // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 65. 7. Меняйло Д.В. Правовий менталітет: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.В. Меняйло. – Волгоград, 2003. – С. 11. 8. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Додонов Р.А. – Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. – 135 с. 9. Мединська Ю. Цит. праця. – С. 77, 112. 10. Ващак М. Особливості українського менталітету / М. Ващак // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 266. 11. Калина Н.Ф. Лики ментальности и поле политики: монографія / Н.Ф. Калина, Е.В. Черный, А.Д. Шоркин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.koob.ru/kalina_n_f/mentality 12. Павловська-Кравчук В. Цит. праця. – С. 257-258, 264. 13. Там само. 14. Бойко Л.М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет» / Л.М. Бойко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 4. – С. 54. 15. Ковальський В. Правова ментальність як ознака кризи правосвідомості / В. Ковальський, Н. Хлистова // Юридичний вісник України. – 2010. – № 14. – С. 14. 16. Павловська-Кравчук В. Цит. праця. – С. 263-264. 17. Бойко Л.М. Цит. праця. – С. 52-53. 18. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: Теорія та реальність: монографія / Цимбалюк М.М. – К.: Атіка, 2008. – С. 222-223. 19. Байниязов Р.С. Правосознание и российский правовой менталитет / Р.С. Байниязов // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 32; Бойко Л.М. Цит. праця. – С. 53.